

УДК 81'42

Т. А. Єщенко

КАТЕГОРІЯ «ІНФОРМАТИВНІСТЬ» («ЗМІСТОВНІСТЬ»), ЇЇ МОВНЕ ВИРАЖЕННЯ В ТЕКСТІ

Єщенко Т. А. Категорія «інформативність» («змістовність»), її мовне вираження в тексті.

Стаття продовжує низку публікацій автора, присвячених теорії тексту. Розкрито категорію інформативності як ознаку художнього і нехудожнього текстів, визначено її типологічні ознаки та мовне вираження у текстовій структурі.

Ключові слова: змістовність, інформативність, підтекст, різновид інформації, текст, категорія тексту.

Ещенко Т. А. Категория «информативность» («содержательность»), ее языковое выражение в тексте.

Статья продолжает ряд публикаций автора, посвященных теории текста. Раскрыто категорию информативности как признак художественного и нехудожественного текстов, определено ее типологические признаки и языковое выражение в текстовой структуре.

Ключевые слова: содержательность, информативность, подтекст, разновидность информации, текст, категория текста.

Yeschenko T. A. Category «informing» («richness») of content, its expression in a text.

The article continues the row of publications of author, devoted to the theory of text. The category of informing is exposed as sign of artistic and inartistic texts, certain its signs and linguistic expression in a text structure.

Key words: richness of content, informing, implication, variety of information, text, category of text.

Прикметою мовознавчої науки ХХІ століття є те, що традиційні підходи, з їх тяжінням до описовості, абстрагування від мовця і мовлення загалом, з часом поступилися вивченню динамічних лінгвальних аспектів. Наразі межі семантичного простору мовної одиниці стали визначатися не тільки обсягом лексичного значення виокремленого слова, а й загальною семантикою тексту, його композицією і структуруванням, внутрішнім контекстом і підтекстом, ситуацією мовного спілкування тощо. Найзагальніші, кваліфікаційні (типологічні) властивості, які притаманні усім текстам, відбито в їх категоріях. Як слушно зазначає О. Селіванова, «це надпарадигмальна інваріантна ознака, що відтворює найістотніші особливості текстом й актуалізованих текстів» [9, с. 496]. Отже, текст варто розглядати як сукупність певним чином співвідносних категорій. При цьому важливо враховувати: 1) текст ніколи не моделюється однією текстовою категорією, а лише їх сукупністю; 2) будь-яка текстова категорія виокремлюється на функціонально-семантичному підґрунті, репрезентуючи «універсальний сенс тексту» (за І. Чернухіною). Кожній категорії притаманні певний ідеальний зміст і певна лінгвістична маніфестація, яка не пов'язана з рівнями мовної системи.

Попри відчутну активізацію розвідок з лінгвістики тексту, проблема категорій тексту нині в науці є дискусійною, а питання про кількість, типологію та ієрархію текстових категорій, установлення чітких критеріїв можливих класифікацій, вивчення плану змісту і плану вираження та характеру формування, систематизації та визначення функцій мовних і немовних засобів, закріплених за вираженням категорій тексту, залишаються остаточно невирішеними. Це пов'язане: 1) із поєднанням категорій і підкатегорій (пор.: континуум і прогресія, стагнація, хронотоп і ретроспекція, проспекція); 2) зі змішуванням їх ієрархії; 3) зі стилістичною і прагматичною диференціацією текстів (скажімо, категорії наукового тексту). Нині спостерігається тенденція до виокремлення функціонально-стилістичних категорій і ототожнення їх з текстовими категоріями.

Ретельне вивчення наукових джерел з окресленої проблеми засвідчило: одним із перших науковців, хто систематизував і найповніше описав у мовознавстві текстові категорії такі, як: «інформативність»,

«членованість», «когезія» (внутрішньотекстові зв'язки), «автосемантичність відрізків тексту», «континуум», «простір» і «час»), «ретроспекція» і «проспекція», «модальність», «інтеграція», «завершеність», був І. Гальперін [3]. З часом у працях Н. Валгіної [1], Г. Ворожбитової [2], Н. Грушко [4], І. Кочан [5], Л. Кравець [6], Ю. Левицького [7], Г. Поберезької [8], О. Селіванової [9] порушується питання інформативності як типологічної ознаки словесного цілого.

Мета статті – описати кваліфікаційні ознаки і типологічні вияви категорій інформативності (змістовності), її мовне вираження в тексті.

Спираючись на розвідки В. Одинцова, І. Гальперіна, Н. Зарубіної, О. Селіванової, З. Тураєвої та ін., розглядаємо дві групи категорій тексту:

1) структурні, які віддзеркалюють ознаки текстової структури (зв'язність, цілісність, інтеграція, прогресія, стагнація, дискретність або членованість);

2) змістові, або концептуальні, які відображають особливості його змістового боку (інформативність, антропоцентричність, референційність, інтертекстуальність, континуум).

Варто зазначити, що цей поділ є умовним, оскільки такі категорії, як континуум, зв'язність, є водночас і структурні, і змістові.

Категорія інформативності або змістовності існує в невід'ємному взаємозв'язку з іншими текстовими категоріями і розглядається під час лінгвістичного аналізу текстів у контексті інформації, яка закладена у змістовому його повідомленні. Поняття «інформація», її різновиди та особливості передавання комунікантом і сприймання реципієнтом є предметом дослідження багатьох наук. Її визначають як «позначення змісту» (Н. Вінер), «сукупність різних видів повідомлень» (К. Шенон), асоціюють з відомостями, даними, повідомленнями. Інформація – здобуті людським розумом і досвідом знання та повідомлення, що є основою, місткістю і наповненням низки вербальних текстів.

У лінгвістичній теорії тексту інформація ототожнюється із номінацією, смислом, змістом. Не дивним є те, що саме інформативність тексту в мовній комунікації стала одним з основних мотивів розвитку прагматичної і когнітивної лінгвістики. Адже кожний текст – акумулятор інформації і канал її передавання.

Під інформативністю І. Кочан розуміє «ступінь новизни і несподіваності, що є в елементах тексту, для аудиторії. Інформативним є будь-який тип тексту» [5, с. 42]. Указана вище категорія забезпечує вербалізовану організацію знань, їхнє осмислення, передавання та кодування читачем. Вона є основною змістовною категорією, що характеризується багатокomпонентною поверхневою та глибинною структурами. Інформативність – обов'язкова категорія як для художніх, так і для нехудожніх текстів. Це ні в якому разі не абсолютна кількість інформації чи загальна інформаційна насиченість тексту, а лабільна

величина, здатність адекватного донесення визначеної міри інформації про щось до реципієнта за каналом зв'язку. Інформація в повідомленні забезпечує одержання нових фактів про щось, причому необхідною умовою здійснення інформування є нерівнозначність тезаурусів комунікантів. Основними властивостями інформації в тексті є цінність, корисність, новизна, істинність.

Одне й те ж можна сказати з надмірним використанням словесного матеріалу – експліцитно; або стисло, у логічному варіанті – імпліцитно. Це два способи підвищення інформативності тексту. Перший – збільшення лексичного матеріалу, уточнень, за допомогою яких краще описується предмет чи явище. Другий – скорочення лексичних елементів, яке не шкодить змістові сказаного.

Змінюючи знаки, концепт лишається постійним, натомість ефективність варіюється. Мовно надмірні фрази притаманні для наукового, офіційно-ділового текстів. Для уникнення двозначності краще застосовувати більше характеристик одного поняття, адже згорнуті структури можуть спричинити виникнення полісемії, неточностей. Це уможливить постійну прозорість у розумінні, хоч не завжди відтвореної легкою мовою. У текстах художньої літератури часто треба домислювати, добудовувати логічну структуру. Може бути порушено темо-рематичний зв'язок, однак це не впливає на зміст і розуміння тексту.

Функція передачі фактів від адресанта адресату в тексті здійснюється за допомогою конкретних мовних засобів. Негентропійна функція інформації здійснюється за рахунок надмірності і компресії, з одного боку, й об'єктивності, актуальності, точності, з іншого боку. Функція текстової інформації як міри розмаїтості в текстах реалізується за допомогою багатопланової інформаційної структури та ефективних лексичних засобів.

Оскільки багато текстів передають не лише те, що має буквальну інтерпретацію, але й те, що вплетено в текст асоціаціями і конотаціями, почасти неусвідомлюваними, І. Гальперін розрізняє три види інформації:

1) змістово-фактуальну інформацію, що відображає конкретний опис подій, фактів, процесів, які відбуваються в реальному світі, експліцитні, виражені вербально у предметно-логічних значеннях, на основі досвіду;

2) змістово-концептуальну інформацію – індивідуально-авторське розуміння відношень між явищами, що описані засобами попереднього типу інформації, задум автора, його інтенція, сприймання читачем зв'язків причини і наслідку, їхньої значущості в соціальному, політичному, культурному житті суспільства;

3) змістово-підтекстову інформацію – імпліцитний зміст тексту, що ґрунтується на здатності одиниць мови породжувати асоціативні та конотативні значення, а також на здатності речень у надфразових єдностях додавати певні смисли [3, с. 25–41]. Наприклад, висловлення *Понід мури стояли мами, тримали в руках серця своїх синів і дули на них, аби не боліли*

(В. Стефанік) є складним образним колажем, який може бути сприйнятим лише у зв'язку з усіма видами текстової інформації. Наразі символи, марковані слова, тропи опосередковують розглядувану категорію в плані трьох типів інформації – фактуальної, концептуальної та підтекстової.

Фактуальна інформація як вербалізоване повідомлення про факти, певні події, процеси, явища, які відбуваються або будуть відбуватися, широко представлена в текстах службових документів. Фактуальність оптимізує інформаційний баланс, оскільки легше сприймається і усвідомлюється читачем та не потребує від нього застосування значних масивів допоміжної для декодування інформації [9, с. 506–508]. Така текстова інформація мусить бути повною, оперативною, вірогідною. Повнота інформації визначається її обсягом, який повинен бути необхідним і достатнім для прийняття конкретних рішень; її недостатність знижує обґрунтованість таких рішень. Надлишок інформації спричиняє збільшення обсягу повідомлення без підвищення його інформативності й до витрати додаткових зусиль на його обробку. Інформація повинна бути оперативною, тобто такою, щоб за час її передавання – опрацювання стан об'єкта, до якого вона належить, не змінився. Достовірність інформації означає відповідність її дійсності.

Прагматичний аспект інформування визначається як цілеспрямована організація лінгвальних і нелінгвальних засобів, за допомогою яких: 1) фокусуються такі аспекти фактуальної інформації, як цінність, вірогідність, новизна, корисність; 2) акцентується увага на інформації про інформацію і комунікантах; 3) забезпечується ефективність передачі та одержання інформації в умовах комунікації.

Специфіка реалізації категорії інформативності в текстах полягає в експлікації чинників комунікативної ситуації, використанні невербальних форм прагматичного компонента інформування, поліаспектності прагматичних настанов автора та змістовній структурі суб'єктивно-модальної інформації, що співвідноситься з ними.

Додаткові прагматичні настанови реалізуються локально у відрізках тексту, що лінійно розгортаються розміром від речення до слова або словосполучення.

До розряду додаткових прагматичних настанов належать: 1) підвищення вірогідності й авторитетності повідомлення; 2) привернення уваги до рубрики загалом і конкретного блоку інформації зокрема; 3) прагнення розширити читацьку аудиторію; 4) активізація уваги за рахунок засобів образності, експресивності, емоційності, оцінності. Додаткові прагматичні настанови підпорядковані основній меті – забезпечити ефективність інформування адресата.

До невербальних способів реалізації прагматичного аспекту інформування в текстах відносять різні шрифти, що використовуються в заголовках, підзаголовках; таблиці, діаграми, графіки, піктограми,

схематичні карти і зображення; колірне виділення блоків інформації, що відповідає заключній чи заголовній композиційній частині повідомлення. Наприклад, насичення в словесному цілому знаків окликів – «коли мова не говорить, а кричить» (М. Брандес):

А ДЕ Ж ТОЙ ХРЕСТ ХОЧ ДЕРЕВ'ЯНИЙ
 ???
 !!!

Невербальні засоби реалізації прагматичного аспекту інформування в тексті виконують різні функції: 1) привертають увагу до рубрики; 2) ілюструють вербальну інформацію; 3) сприяють економії інформаційного простору; 4) полегшують процес пошуку необхідної для адресата інформації; 5) створюють у текстах малий візуальний простір, що дає можливість адресату швидко охопити весь зміст повідомлення; б) підвищують ефективність інформування.

Концептуальна інформація є засобом формування найбільш глибокого шару – концептуальної інформації, носія ідеї цілого тексту. Вона ґрунтується на модальності – суб'єктивно-оцінному ставленні мовця до змісту висловлюваного у плані реальності чи ірреальності. Модальність містить субкатегорію емотивності, яка спільно з антропоцентричністю оптимізує інтерактивність авторського тексту і читача. Повна, оперативна, вірогідна інформація, викладена логічно та аргументовано в тексті документа, унеможлиблює суб'єктивно-оцінну модальність. Така модальність більшою мірою виявляється в художніх текстах, у яких автор висловлює своє ставлення до зображуваного у творі. Суб'єктивно-модальна інформація в тексті полягає в акцентуації, емоційному виділенні інформаційно вагомих елементів повідомлення для реалізації основного комунікативного наміру і комплексу прагматичних настанов. Суб'єктивно-модальна інформація, змістовна структура якої містить експресивно-емоційний і оцінний блоки, засоби суб'єктивно-оцінної модальності, сприяє цілеспрямованій реалізації прагматичного аспекту інформування в тексті. Суб'єктивно-модальна інформація експлікує прагматичну настанову адресанта і має на меті викликати довіру в читача до джерела інформації та бажання скористатися засвідченими фактами. Якісна новизна суб'єктивно-модальної інформації впливає на рецепцію адресата, що істотно підвищує значущість каналу передачі інформації як одного з чинників комунікативної ситуації. Ефективність суб'єктивно-модальної інформації залежить від селекції мовних засобів автором. Автор тексту добирає чужу інформацію, впливає на її зміст за рахунок суб'єктивно-модальної інформації як складника прагматичного аспекту інформування. Чинник «автор» є вихідною передумовою для чинника прагматична настанова. Комунікативний намір автора реалізується на рівні цілого тексту, а прагматичні настанови – як на рівні цілого тексту, так і в його композиційних частинах, тобто локально. Стосовно багатьох текстів

не можна говорити про знак тотожності між чинниками «автор» і «джерело інформації». Концептуальна інформація може словесно виражатися в назві тексту, епіграфі, зачині, передмові, епілогуві, ключових словах та топіках.

Підтекстова інформація, відтворювана шляхом витворення асоціативних та конотативних значень, не властива текстам службових документів. Натомість така інформація є ознакою художніх текстів, орієнтованих на образно-асоціативну сферу їх сприйняття. Підтекстова інформація зумовлена багатозначністю слів, їх можливостями мати прихований смисл. Він не прочитується, проте вгадується (пор. авторські гумористичні тексти). У текстах службових документів, у яких однозначність смислу, конкретність, чіткість є основними принципами, умовою адекватного відтворення і розуміння, не залишається місця для підтекстової інформації. Порівняймо, як виражається підтекстова інформація в художніх текстах: *Дяк Комарницький висунувся з повітки. Срібне молоко ночі прокисло, але ще не стало кисляком, а тільки перетворилося на мертву, нерухому сірятину... Хата вже була далеко* (За В. Шевчуком). У наведеному фрагменті ніч є темою, а ремою – те, що вона, образно кажучи, ще не стала кисляком. Невербалізовану смислову порожнину у просторовому континуумі між хатою та дяком читач заповнює сам. Доволі часто інформативність, закладена автором, не повністю передається вербальним засобом – художнім текстом.

Отже, при складних асоціативних зв'язках та високій образності, підтекстових смислах тощо важливу роль посідає інформативність художнього тексту, яка вимагає розуміння антропонімів, аналізу лексичної семантики, що рухає читача (слухача) у просторі й часі.

«Підтекст – це вербально не виражена, прихована інформація, яка виявляється у процесі читання (слухання) тексту на тлі основної, змістово-фактуальної інформації завдяки здатності мовних одиниць породжувати асоціативні та конотативні значення» [5, с. 46]. Способами мовного вираження прихованої інформації є: особливий порядок слів, синтаксичні повтори, переосмислення значень лексем, парцеляція, морфологічні форми. До засобів, що створюють підтекст будь-якого твору, нерідко входять особливі ряди слів, укладені за принципом нанизування й об'єднані інтонацією переліку, наприклад: *Відбагряніло, відпалало, / Візьметься попелом за мить. / Відгомоніло, відридало, / Віддаленіло, відспівало, / Та все щемить, та все болить. / Віджсєвріло, відгримотіло. / Лиш десь на споді, в глибині... / Відтанцювало, відбриніло, / Відшаленіло, відраділо, / Та все відлунює мені...* (А. Малишко).

Текст створюється для того, щоб виразити певні думки, певний зміст. У зв'язку з цим лінгвісти ведуть мову про бінарність тексту, маючи на увазі єдність двох планів: змісту і його мовного вираження. Зміст тексту – це не механічна сполука семантичних значень мовних одиниць, властивих їм у структурі мови. Вважаємо за необхідне чітко розрізняти

вивчення мовних одиниць як компонентів мовної будови і як складників тексту, що виражають його зміст. Лінгвістів тривалий час цікавить питання: якщо текст – це вираження змісту, то де міститься сам зміст? І навпаки: якщо в тексті є зміст, то в чому виявляється його вираження? План вираження категорії інформативності охоплює текстову, піктографічну, ідеографічну та інші форми інформації. Скажімо, піктографічна інформація подається у формі схематичних карт, схематичного зображення і піктограм. Ідеографічна інформація подається у вигляді графіків, таблиць. Текст виконує інтегративну функцію, препарує осмислення невербальної інформації. Специфічними особливостями інформації в тексті на рівні форми є трансформованість і наочність. Будь-які зміни у плані вираження призводять до докорінних змін у плані змісту і, навпаки. Зміст тексту – це авторське відображення певного фрагмента дійсності, що існує об'єктивно чи є вигаданим мовцем. Зміст пов'язаний з темою, але не тотожний їй. Останній постає своєрідним розкриттям, розгортанням теми. Зміст тексту конкретніший, різноманітніший щодо теми, яка має більш узагальнювальний характер. Варто зазначити, що різнорідними мовними засобами може бути виражена саме тема, а не зміст.

Тема тексту – це такий ступінь абстрагування його змісту, коли виокремлюються ідеальні сутності, які співвідносні зі змістом групи конкретних текстів одного чи різних авторів. Це те, що покладено в основу викладу, це предмет опису, міркування, дослідження, обговорення чи повідомлення. Інакше кажучи, тема – це те, що описується, або те, про що йдеться (пишеться) у тексті. Обрана чи запропонована для розкриття тема обмежує зміст певними межами. Так, якщо темою наукової праці є «Дієслівна метафора», то в ній не пишеться про метафору, скажімо, іменникову. У нехудожніх текстах зазвичай тема адекватна назві тексту, тоді як художні тексти, навіть невеликі за розміром, є багатотемними. До того ж більшість ліричних творів загалом не мають назви.

Кожний текст – це водночас і накопичувач інформації, і канал її передавання. Інформативним може бути будь-який тип тексту. Інформативність (змістовність) постає у трьох площинах: фактуальній, концептуальній і підтекстовій. Остання більшою мірою притаманна для художніх текстів. Адже одну і ту ж інформацію можна передати як з надмірним використанням словесного матеріалу (експліцитно), так і стисло (імпліцитно). Зміст тексту завжди пов'язаний з темою, але не тотожний їй. Останній постає своєрідним розкриттям, розгортанням теми. Саме тема, а не зміст, може бути виражена різнорідними мовними засобами.

Література

1. Валгина Н. С. Теория текста : [учебн. пос. для студ.] / Н. С. Валгина. – М. : Логос, 2003. – 280 с.
2. Ворожбитова А. А. Теория текста : антропоцентрическое направление : [учебн. пос.] / А. А. Ворожбитова. – М. : ВШ, 2005. – 367 с.

3. Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования : [монография] / И. Р. Гальперин. – М. : Наука, 1981. – 135 с.
4. Грушко Н. Текстові категорії як фактор текстової системності [Текст] / Н. Грушко // Лінгвістичні студії : зб. наук. праць. – Вип. 8. – Донецьк : ДонНУ, 2001. – С. 192 – 196.
5. Кочан І. М. Лінгвістичний аналіз тексту : [навч. пос.] / І. М. Кочан. – К. : Знання, 2008. – 423 с.
6. Кравець Л. Явище підтексту та засоби його вираження у художньому творі [Електронний ресурс] / Л. Кравець // Режим доступу: www.ukr-in-school-edu-ua.
7. Левицкий Ю. А. Лингвистика текста : [учебно-метод. пос.] / Ю. А. Левицкий. – М. : ВШ, 2006. – 207 с.
8. Поберезька Г. Г. Категорія інформативності у текстах службових документів [Електронний ресурс] / Г. Г. Поберезька // Режим доступу: www.gusnauka.com.
9. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : напрями та проблеми : [монографія] / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля. – К., 2008. – 712 с.